Міська сфрагістика і геральдика

УДК

Наталя Білоус
(Київ),
Олег Однороженко
(Харків)

Печатки та герби міста Києва кінця XV–XVIII ст. у світлі нових джерел

У більшості європейських міст поява міської печатки та герба синхронно співпадали у часі із запровадженням міського самоврядування. Київ не був тому винятком, але навколо його давніх символів міського самоврядування завжди існувало чимало контроверсій і загадок, незважаючи на ґрунтовні дослідження Костя Антиповича, Данила Щербаківського та ін[1].

Час надання місту права на самоврядування більшість істориків відносять на кінець XV століття[2]. Щоправда, в історіографії й досі не вщухають дискусії щодо точної дати першого великокнязівського привілею на магдебурзьке право Києву. Не підлягає сумніву лише той факт, що ця подія

---

[1] *Антипович К. Є.* Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 825–836; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. К.: Вид. ВУАН, 1926. С. 168–216.

[2] *Сас П.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х гг. XVI в. — К., 1989. — С. 175; *Круглова Т. А.* Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. — К., 1999; *Русина О.* До проблеми початків київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. — К., 2000. — С. 88–100. Див. також цю статтю з деякими доповненнями до коментарів у збірнику праць Олени Русиної: Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 153–171. Там само вміщено історіографічні дискусії навколо цієї проблеми.

відбулася у часи недовгого правління великого князя литовського Олександра Ягеллона (1492–1506). Саме на його правління припала ціла хвиля надань різноманітних привілеїв містам Литовсько-Руської держави[3].

Найчастіше дослідники посилаються на привілей від 26 травня 1494 р., де зафіксовані перші згадки про війта та міське право в Києві, на чому роблять припущення щодо можливого існування на той час магдебурзького права в місті. Утім, з детального аналізу змісту цього документу випливає тільки те, що київську міську громаду на початку правління великого князя литовського Олександра очолював війт, що свідчило про існування лише елементів "німецького права" в міському устрої Києва. Війт тоді був наділений обмеженими адміністративними функціями, а до судової влади не мав жодного відношення. Міська громада на той час жила й керувалася власним "звичаєвим правом" та деякими нормами, успадкованими з "Руської Правди". Надання маґдебурзького права означало б не просто упривілеювання міста, а передусім формальне піднесення його статусу, доволі актуальне в середині 90-х років XV ст.

На кінець 1490-х років відбулася серія надань привілеїв на німецьке право містам Великого князівства Литовського: Полоцьк (4.10.1498), Дорогичин (4.10.1498), Мінськ (14.03.1499). Під цю хвилю надань потрапив і Київ, що, власне, видно з великокнязівського листа від 14 травня 1499 р., адресованого міським урядникам та всім міщанам Києва ("Лист до войта и мѣщан киевских з стороны пожитков з мѣста Киевского воєводѣ киѣвскому прыходячыхъ"), де вперше згадується про "німецьке право" у місті. Метою і призначенням видачі цього документа було розв'язання "свіжоспеченого" конфлікту, що виник між новоствореною міською владою і воєводою з приводу перерозподілу доходів від воєводи на користь міської громади та сфер впливу в місті ("...ино какъ Тсмо дали вам право НТмцкоѣ и вы дѣй тыи вси вряды и пошлины городскии за сѣбѣ забрали"). Подібні конфлікти відповідно через 5–12 місяців виникали в усіх містах ВКЛ після запровадження маґдебургії, з чого можна виснувати, що такий привілей міг бути наданий Києву наприкінці 1498 року[4].

---

[3] *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Alexandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. — Poznań, 1995. — S. 178–180.

[4] Докладніше про це див.: *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада та самоврядування. — К., 2008. — С. 41–53.

Отже, втрата абсолютної більшості писемних джерел з історії міста пізнього середньовіччя не дозволяє вичерпно відповісти на питання про правовий статус міської громади у XV ст. У зв'язку з цим без перебільшення велике значення мають джерела другорядного плану, а саме — геральдичні та сфрагістичні, що дозволяють скорегувати і доповнити існуючі знання з цієї проблематики. До них, зокрема, належать зображення герба Києва у рукописному гербовнику, створеному Конрадом Грюненбергом близько 1480 р., та оригінали київських печаток (матриці) зі сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих.

***

Конрад Грюненберг — автор визначного твору середньовічної європейської геральдики — походив з німецької патриціанської родини міста Констанц. Перша згадка про нього датується 1442 р., коли він фігурує в одній із угод як міський архітектор. Згодом він обирався до ради міста і виконував функції бургомистра, а від 1485 р. згадується у міських книгах Констанца як рицар.

У наступному 1486 р. Грюненберг здійснив паломництво до Святої землі, став членом Рицарського Ордену Святого Гробу Господнього в Єрусалимі. Детальний опис цієї подорожі вміщено у книзі "Beschreibung der Reise von Konstanz nach Jerusalem", яку автор написав 1487 р., оздобивши рукописний текст численними ілюстраціями[5]. Але найвизначнішим твором констанцького громадянина та рицаря став рукописний гербовник, що містить близько двох тисяч мистецьки виконаних малюнків гербів держав та володарів, титулованої аристократії, рицарства, церковних ієрархів та міст усіх країн Європи, а також значну кількість апокрифічних гербів різноманітних легендарних і реальних героїв, правителів країн Старого світу доби античності та середньовіччя[6].

Саме серед групи апокрифічних гербів різних правителів, підпорядкованих великому ханові монголів, перебуває зображення герба, що своєю іконографією відчутно нагадує зображення на найдавніших київських міських печатках кінця XV–XVI ст.: на блакитному полі вихо-

[5] Badische Landesbibliothek, Cod. St. Peter pap. 32.

[6] Bayerische StaatsBibliothek, Codex 145 (Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz).

Сторінки з книги Конрада Грюненберга
“Опис подорожі з Констанца в Єрусалим” 1487 р.

Мініатюра “Огляд шоломів”
з гербовника Конрада Грюненберга 1480 р.

дять дві руки в червоному вбранні, що тримають золотий напнутий лук із золотою стрілою, над щитом розміщена золота корона[7].

Підпис, що супроводжує даний малюнок, вказує на приналежність цього герба до руського геральдичного кола — "könig von Russen gehört unttern kan". У написі щоправда визначено приналежність герба не до міста, а до "короля Русі", як одного з "менших ханів" — васалів великого хана. Разом із тим, варто зазначити, що в другій половині XV ст. у руському герботворенні як у державно-династичному, так і в міському чи родовому, немає жодних інших прикладів крім, власне, київської міської печатки, використання подібного зображення в якості герба. Це вказує на вірогідну приналежність даної геральдичної пам'ятки до найдавніших зразків київського міського герботворення. Загадковий зміст напису знаходить своє пояснення, якщо звернути увагу на кілька обставин.

По-перше, в західно-європейських гербовниках XV ст. не раз зустрічаємо приклади, коли відомості про власників гербів, що походили з теренів Великого князівства Литовського і Руського, а також сусідніх країн, подано у доволі спотвореному вигляді. Скажімо, у Хроніці Констанцького собору 1414–1418 рр. Ульриха Рихенталя, яку, до речі, було використано в якості одного з основних джерел при створенні гербовника Конрада Грюненберга, неточність в ідентифікації стосувалася ледве чи не половини руських гербів[8]. Тож на цьому тлі певна неточність у визначенні приналежності київського міського герба в гербовнику, створеному в далекому Констанці, навряд чи може дивувати.

По-друге, столичний статус Києва вже сам по собі міг спонукати автора цього твору окреслити міський герб як приналежний до "короля Русі". Під ним, на нашу думку, Конрад Грюненберг міг мати на увазі когось із київських великих князів — Олелька Володимировича (1440–1454) або його сина Семена Олельковича (1454–1470), щодо яких в неофіційних джерелах (особливо іноземного походження) іноді вживалася царська титулатура, рівно як і щодо стольного "града царственного Киева"[9]. Визначення ж "короля Русі", як одного з васалів великого хана,

---

[7] Bayerische StaatsBibliothek, Codex 145, f. 59.

[8] Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar. — Augsburg, 1483. — F. 110–111, 176, 217.

[9] Полное собрание русских летописей. — Т. XXXII: Хроники: Литовская и Жмойт-

Герб міста Києва
в гербовнику Конрада
Грюненберга 1480 р.

Герб міста Києва
в копії гербовника
Конрада Грюненберга
1602–1604 рр.

Герб міста Києва
в південнонімецькому
гербовнику
І пол. XVI ст.

могло бути зумовлене колишнім литовсько-ординським кондомініумом над Великим князівством Київським у середині XIV ст. і претензіями золотоординських та кримських ханів на зверхність над окремими руськими землями, в тому числі й Київською, у XV столітті[10].

Зображення київського міського герба повторено також у пізнішій копії гербовника Конрада Грюненберга, яку було створено орієнтовно у 1602–1604 рр., з тією лише різницею, що стріла в цій видозміні скеровувалася у правий горішній кут, а не до правого пругу щита, як на малюнку в оригіналі гербовника 1480 р. Супровідний напис при цьому також зазнав незначного корегування: “könig von Russen gehört unntern khan”[11].

Високий мистецький рівень та інформативна насиченість гербовника Грюненберга сприяли його надзвичайній популярності серед пізніших авторів подібних рукописних творів. Це зумовило також відтворення київського герба у послідовників згаданого автора. Зокрема, в одному

ская и Быховца; Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. — М.: Наука, 1975. — С. 214.

[10] *Шабульдо Ф.* Кондомініум в українських землях XIV століття // Записки НТШ. — Т. CCLI: Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2006. — С. 7–22; *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — С. 59–62.

[11] Bayerische StaatsBibliothek, Codex 9210 (Wappenbuch Conrads von Grünenberg), f. 68.

з південнонімецьких гербовників першої половини XVI ст. було вміщено малюнок дещо видозміненого київського міського герба (на блакитному полі виходить рука в червоному вбранні, що тримає срібний лук; над щитом золота корона), у супроводі напису — "Kü: von Rüssen"[12].

Від цього ж часу походять найдавніші відомості щодо функціонування київської міської печатки. У привілеї від 4 червня 1500 р. знаходимо згадку про порядок її використання: "... у которых мѣщан кіевскихъ зъ ратуша кіевского будетъ листъ подъ ихъ печатью мѣстскою, тымъ мѣщаномъ не надобѣ мыта даваты нигдѣ..."[13]. А приблизно від 1544 р.[14] маємо перший відомий відбиток печатки міста, де у готичному щиті іспанської геральдичної форми зображено герб у вигляді напнутого луку зі стрілою, який натягують дві руки, що виходять з-за хмари вліво. Печатка має круглу форму розміром 32 мм і довколовий напис: **S CIOWIEN * CAPITA * CIVI TERVS** (тобто: печатка Києва головного міста землі)[15]. Нещодавно в колекції Д. Зубрицького було віднайдено ще один оригінальний документ з відбитком такої ж самої київської печатки, датований 15 квітня 1544 року[16].

---

[12] Bayerische StaatsBibliothek, Codex 392 d (Wappenbuch), f. 50 r.

[13] Акты, относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археографическою комиссиею. — Т. I: 1340–1506. — СПб., 1846. — С. 173; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — К., 1998. — С. 28–29; *Rimša E.* Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Warszawa, 2007. — С. 481–482; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 142–143.

[14] ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 637, арк. 1. Обґрунтування щодо дати документа див.: *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 142–143.

[15] Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV — XVIII вв. — Вып. I. — Киев, 1899. — Ил. 2; *Антипович К.* Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та пятидесятих роковин наукової діяльності. — К., 1927. — С. 827, 831, табл. 1, мал. 1; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — К., 1977. — С. 115; *Румянцева В., Овсієнко О.* Про давні герби Києва // Архіви України. — 1980. — № 3. — С. 64; *Юркова О.* Сфрагістична розвідка Костянтина Антиповича // Шоста наукова геральдична конференція. — Львів, 1997. — С. 93–94; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — К., 1998. — С. 25, мал. 5; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV — першої половини XX ст.). — К., 2001. — С. 174–175; *Rimša E.* Heraldry. Past to present. — Vilnius, 2005. — S. 166, il. 317; *Rimša E.* Pieczęcie miast Wielkiego księstwa Litewskiego. — Warszawa, 2007. — S. 487; il. 103; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 142–143.

[16] Архив Петербургского отделения Института истории РАН. Коллекция Д. Зубрицкого. № 19, л. 1.

Дана печатка перебувала в ужитку досить тривалий час. Зокрема, її відбитки знаходяться при цілій серії документів від 1600 р. до 20 серпня 1653 р.[17] Утім, стилізація зображення в полі печатки та палеографічні особливості довколового напису безсумнівно вказують на злам XV–XVI ст. як час виготовлення матриці цієї печатки.

У зв'язку з проблемою щодо часу появи у Києві власного герба постає також питання, пов'язане з трактуванням походження фігур, що їх було вміщено в гербі Києва. Деякі сучасні дослідники висловлюють припущення щодо запозичення київського міського герба з арсеналу польської шляхетської геральдики[18], а точніше — йдеться про використання містом родового герба Куша (Kusza — на червоному полі самостріл)[19]. При розгляді слушності даного твердження необхідно звернути увагу на кілька обставин:

• по-перше, слід зазначити, що володар держави зазвичай давав лише санкцію на використання міської печатки з гербом, як необхідного атрибуту міського самоврядування, особливо не переймаючись зовнішнім виглядом самого герба[20]. Вибір зображення на гербі знаходився, як правило, в компетенції самих міщан або власника міста[21]. З цього випливає, що київські міщани найвірогідніше самостійно визначали характер зображення на власному міському гербі;

• по-друге, на найдавніших зразках київського міського герботворення (в гербовнику Конрада Грюненберга та на міських печатках кінця XV–XVI ст.) знаходимо не кушу-самостріл, а напнутий лук зі стрілою, тож про залежність київського герба від родового герба "Куша" не може бути й мови;

---

[17] НБУВ. ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 241, 254, 258, 261, 263 зв.; AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 337, k. 39, 41, 48; sygn. 683, k. 39.

[18] *Кохан О.* Проект герба Києва // Знак. — 1993. — Ч. 2. — С. 3; *Гломозда К.* До історії київських гербів // Знак. — 1993. — Ч. 2. — С. 4–5; *Румянцева В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — К., 1986. — С. 45; *Панченко В.* Гербівник міст України. — Київ — Нью-Йорк, 1996. — С. 10.

[19] *Kojalowiecz W.* Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Kraków, 1897. — S. 116–117.

[20] *Гречило А.* Українська міська геральдика. — С. 32.

[21] *Заяць А.* Надання печаток містам Волині у XVI — першій половині XVII ст. (за локаційно-магдебурзькими привілеями) // Четверта наукова геральдична конференція. — Львів, 1994. — С. 41; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — С. 32, 42.

• по-третє, що стосується самого герба, який в річпосполитські часи одержав назву "Куша", то він мав не польське, а руcько-литовське походження[22]. У тогочасних гербовниках герб "Куша" або взагалі не згадується[23], або зазначається, що цим гербом користуються переважно руські та литовські роди[24]. Тому, якщо йтиметься про запозичення, то, в будь-якому разі, це відбувалося не з польської, а з руської родової геральдики.

Інше питання полягає в тому, чому саме лук (згодом самостріл) київські міщани обрали за власний герб? Враховуючи ту роль, яку відігравав Київ у житті Литовсько-Руської держави XV ст., а також у зв'язку з важливим стратегічним значенням Київського замку, видається закономірним, що саме військова символіка зайняла центральне місце в міському гербі. Оскільки основну роль в обороні Києва відігравали міщани, які несли вартову службу на замку, то немає нічого дивного в тому, що саме зброя міщан потрапила на київський герб. Лук, так само як і самостріл, був доволі ефективною зброєю під час оборони міста або фортеці. Водночас він був надзвичайно легким у виготовленні та порівняно недорогим, тому використовувався міськими жителями найбільш широко. Міщани в якості воїнів найбільше уславилися вправністю у використанні луків та самострілів. Як наслідок, саме цей вид зброї часто бачимо на міських гербах руських земель періоду середньовіччя та ранньомодерної доби, серед яких були герби таких великих міст як Берестя, Дорогичин, Пінськ, Пирятин, Корсунь пізніше — Полтава, Харків та ін. Цікавим фактом наприклад є те, що саме зображення лука обрали міщани Корсуня у 1585 р. у якості міського герба ("гербъ то есть лукъ жолътый натягненный и стрѣлу на тативи наложонную въ чирвономъ полю дали") і звернулися до короля Стефана Баторія з проханням затвердити цей герб[25].

Ще одну цікаву обставину знаходимо в роботі київського католицького єпископа Юзефа Верещинського (1592–1598) "Sposób osady nowego Kijowa..."[26], де згадується тогочасна київська печатка з зображенням луку.

---

[22] *Kojalowiecz W.* Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. — S. 116–117.

[23] *Paprocki B.* Herby rycerstwa Polskiego. — Kraków, 1584.

[24] *Niesiecki K.* Herbarz Polski. — T. V. — Lipsk, 1840. — S. 471.

[25] ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 20, арк. 1; *Гречило А.* Українська міська геральдика: тенденції розвитку. / Дис.... канд. іст. наук. — К., 1996. — С. 40.

[26] *Wereszczyński J.* Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolicy księstwa Kijowskiego od niebezpieczeństwa wszeliakiego. — Sieciechów, 1595; *Стороженко А.* Киев 300 лет назад // Киевская старина. — Т. XLIV. — К., 1894. — С. 413.

Біскуп трактує її як варварську і вважає, що вона потребувала заміни. Якби київський міський герб дійсно склався під впливом шляхетського герботворення, то важко було б пояснити чому Верещинський, людина обізнана в справах геральдики, називає цей герб варварським і пропонує замінити його на інше зображення.

Розглядаючи питання про походження міського герба Києва, не можемо не торкнутися ще однієї проблеми. Деякі сучасні дослідники, переважно ті, що сприймають зображення архангела Михаїла за старий середньовічний герб Києва, схильні вбачати в гербі з зображенням лука (самостріла) лише герб одного з історичних районів міста — Подола[27]. Як відомо, Київ упродовж кількох століть складався з трьох окремих частин — Верхнього міста, Печерська та Подола. Під час менглі-гіреєвого погрому Верхнє місто і Печерськ були майже знищені, а міське життя тривало лише на Подолі, де зосередилися органи міського самоврядування. Це дало підставу деяким сучасним дослідникам оголосити герб із самострілом локальною відзнакою Подола. Їхня концепція обґрунтовується тим, що київський герб з луком (самострілом) був гербом тільки одного з трьох районів міста. У такому випадку, на їх думку, слід відшукати герб усього Києва, яким певно був архангел Михаїл. Утім, беззаперечних фактів, підтверджених документальними джерелами, для доведення даного припущення навести неможливо.

По-перше, на жодному з відбитків міської печатки Києва XV–XVIII ст. (а їх збереглося доволі багато), подібно як і на жодній іншій пам'ятці цієї доби, ми не бачимо зображення архангела Михаїла в якості герба Києва, або хоча б Верхнього міста[28]. Не згадується про це жодним словом у працях тогочасних авторів. Важко собі уявити, що за 300 років таке місто як Київ не залишило по собі жодної пам'ятки, що засвідчила б приналежність архангела Михаїла до київської міської геральдики. Натомість достеменно відомо, що він був гербом Київської землі[29], згодом — воєвод-

---

[27] *Румянцева В., Овсієнко О.* Про давні герби Києва. — С. 63–65; *Кохан О.* Проект герба Києва. — С. 3; *Панченко В.* Гербівник міст України. — С. 10.

[28] *Румянцева В., Овсієнко О.* Про давні герби Києва. — С. 65.

[29] Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar. — Augsburg, 1483. — F. 217; *Piekosiński F.* Goście polscy na soborze konstancyjskim // Rozprawy i Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności. — Wydział Historyczno-filozoficzny. — T. XXXVII. — Kraków, 1899. — S. 150; *Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków średnich. — Kraków, 1899. — S. 395; *Polaczkówna H.* Najstar-

ства[30]. Фігура з архангелом Михаїлом у XVIII ст. прикрашала ратушу, але це жодним чином не стосувалося геральдики самого міста.

По-друге, київський герб з луком (самострілом) без сумніву репрезентував усе місто, а не лише його частину — Поділ. У цьому не важко пересвідчитись, розглянувши зміст довколових написів усіх без винятку відомих на сьогодні міських печаток XV–XVIII ст., де зазначено, що вони належать саме Києву, і в жодному з них не йдеться про приналежність відповідної печатки до Подолу. Зауважимо, що печатка, як інструмент засвідчення офіційних документів, не могла містити в довколовому написі неточностей у визначенні своєї приналежності до певного юридичного суб'єкту (в даному разі — до міста Києва). Тому якщо в довколових написах зазначено, що печатки належать Києву, чи Київському магістратові, а не Подолу, то саме так і було насправді. Врешті, сама поява київського міського герба, за свідченням гербовника Грюненберга, припадає на часи до менглі-гіреєвого руйнування, а це перекреслює всю аргументацію щодо київського герба як геральдичного знаку самого лише Подолу.

Варто брати до уваги і той факт, що Київ у сучасників асоціювався саме з Подолом, передусім тому, що там була скоцентрована більшість населення. Так Р. Ґейденштейн, описуючи запустілі й напівзруйновані пам'ятки Верхнього міста в 1596 р., згадує про те, що сучасний йому Київ знаходився не в старих стінах, а дещо нижче — біля Дніпра, і не був схожий на старий Київ[31]. У королівських привілеях "містом Києвом" називався Поділ[32]. Самі міщани у XVI ст. називали "містом Києвом" величезну

---

sze źródła heraldyki polskiej. — Lwów, 1924; *Rimša E.* Heraldika. Iš praeities į dabartį. — Vilnius, 2004. — S. 98; ЛІМ, Сфр. 251; ЛНУ. Збірка Павліковських, n. 46; n. 53; ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 56, арк. 1; спр. 643, арк. 1; спр. 646, арк. 1; спр. 647, арк. 1; спр. 653, арк. 1; спр. 659, арк. 1; спр. 660, арк. 1; АРК. Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, teka III, plik 76; teka X, plik 27; teka XI, plik 65; MNW, NPO 10 599; AGAD. Perg. 7772, 7773.

[30] *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — Kraków, 1858. — S. 918; Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana. — Kraków, 1597. — S. 9; *Niesiecki K.* Korona Polska. — T. I. — Lwów, 1728. — S. 144; *Wielądek W.* Heraldyka. — T. I. — Warszawa, 1792. — S. 95.

[31] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. Отд. 2. С. 23–24.

[32] Див., наприклад привілей Сиґізмунда III від 3 листопада 1611 р., яким дозволялося "осажат место Киев войтови киевскому и розширят где бы моглъ". (РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 10 об. — 11; опубл.: Архив ЮЗР. Ч. 8. — Т. 5. — № 147. — С. 381–382.) В українській радянській історіографії певний час панувала думка про те, що Поділ був лише

площу від Дніпра до річки Либідь, а в другій чверті XVII ст. поширювали цю назву навіть на Верхнє місто[33].

Загалом сумнівною є теза про те, що київські райони мали власні герби, оскільки документально підтвердити це неможливо, як і той факт, що їм коли-небудь надавали право на утворення окремих органів самоврядування, без чого функціонування міського герба не могло бути. До того ж, практика існування в різних частинах міста окремих гербів в руських землях не була розповсюдженою. Запропонований у 1595 р. Юзефом Верещинським проект київської міської геральдики так і залишився паперовим проектом і його не можна брати до уваги як поважний аргумент. Біскуп пропонував поділити Київ на три окремих міста з наданням кожному з них самоврядування на основі магдебурзького права (як бачимо, раніше такого поділу не існувало, а разом із тим не могло бути і гербів окремих частин Києва). Зовнішніми атрибутами самоврядування цих трьох міст мали стати їхні герби[34].

Оскільки "Королівське" та Біскупське міста ще треба було відбудувати, а єдиною залюдненою місцевістю було Нижнє місто (Поділ), то саме за ним Юзеф Верещинський пропонував залишити старий герб Києва (щоправда, у значно видозміненій формі), а іншим двом містам рекомендував надати нові герби: "Інше нове нагірне місто у великих валах, які будуть заселені для його королівської милості, повинно мати в гербі руку, що виходить з-за хмари і тримати королівський вінець, щоб його мешканці своєю вірністю і твердістю здобули вінець справедливості", для Біскупського міста — "Третє нове місто, також поселене у великих валах для київського біскупа, повинно мати в гербі від щедрої ласки його королівської милості біскупську інфулу, яку також тримає рука, що виходить з-за хмари. Це задля того, щоб його мешканці пам'ятали про золоту корону, яку покладають на голови святих, славу честі та силу хоробрості, і покладали все своє сподівання на Господа Ісуса Христа. Для цього під інфулою мають бути три поля або три вруба роду Верещин-

---

передмістям Києва: "Великим передмістям Києва був Поділ, що в XVIII ст. перетворився на центр жвавої торговельної і ремісничої діяльності". Див.: *Компан О. С.* Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. — К., 1954. — С. 25.

[33] *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 71.

[34] *Стороженко А.* Киев 300 лет назад. — С. 413.

ських з написом трьох символічних слів: у верхньому полі — Chrystus, у середньому — nasza, у нижньому — nadzieja"[35].

Тут, як бачимо, йдеться про те, що при розподілі Києва на три окремих міста, за одним із них (до речі єдиним реально існуючим на той час) закріплювався старий герб усього міста. Верещинського, однак, не задовільняв старий київський герб, який на його думку, був "варварським". Тому він запропонував його поправлену видозміну для подальшого використання — "Щоб усі три київських міста: Нижнє, Королівське та Біскупське — усвідомлювали вічну ласку до них його королівської милості необхідно, щоб кожне з них окремо мало свій особливий, затверджений найвищим привілеєм герб: ... у гербі старого Києво-Подолу за труди та біди його мешканців і за вірність, з якою вони служили до сих пір своїм господарям, королям польським, необхідно вмістити руку, що виходить з-за хмари і тримає королівський скіпетр, замість теперішнього варварського луку з двома стрілами. Це буде знаком того, що за їх вірність над ними буде постійно перебувати золотий королівський скіпетр, як символ милості та ласки"[36].

Попри детальну розробку проектам Верещинського не судилося бути втіленими в життя, а запропоновані ним герби з яскраво забарвленою політичною символікою не набули офіційного значення. Щоправда, деякі його наміри реалізувалися — у 1602 р. було утворене Біскупське містечко, у зв'язку з чим частину території з населенням, що належали міській громаді й замкові, перейшла під юрисдикцію київського біскупа. На чолі громади новоутвореного містечка стояв підпорядкований біскупові війт. 1612 р. біскуп Криштоф Казимирський видав постанову, якою визначалися повинності мешканців містечка, джерела прибутків біскупа, порядок

---

[35] *Wereszczyński J.* Sposób osady nowego Kijowa...; *Стороженко А.* Киев 300 лет назад. — С. 413; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиці в історії та пам'ятках. — К., 1926. — С. 231; *Румянцева В.* Эмблемы земель. — С. 50–51; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — С. 46; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 482–483.

[36] *Wereszczyński J.* Sposób osady nowego Kijowa...; *Стороженко А.* Киев 300 лет назад. — С. 413; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 231; *Румянцева В., Овсієнко О.* Про давні герби Києва. — С. 65; *Румянцева В.* Эмблемы земель. — С. 50; *Климовський С.* Медаль Януша Радзивіла як свідчення про середньовічний герб Києва // УІЖ. — К., 1992. — № 2. — С. 45; *Кохан О.* Проект герба Києва. — С. 3; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — С. 46; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 482.

обрання війта подібно міського та його доходи — щороку по 2 лит. гр. з "підсусідків", 1/3 від пересудів, ведення міських книг війтом. Біскупщина охоплювала урочища Глибочицьке, Кожум'яки, частину Гончарів, гору Щекавицю, частину Лук'янівського плато з Кудрявцем. Владу над цією територією київські біскупи змогли утримувати лише 17 років. У 1619 р. за розпорядженням Сиґізмунда III з-під їхньої юрисдикції було вилучено гору Щекавицю, долини Кудрявця і Юркового ставка та передано маґістратові. У результаті це містечко займало вже площу близько 1 га й охоплювало територію підніжжя Щекавиці, ділянки долини між нею і Замковою горою до початку урочища Гончарі-Кожум'яки. Воно проіснувало до середини XVII ст. Інше містечко мало утворитися біля Софійського монастиря на місці слободи, заснованої 1586 р. київським воєводою князем В.-К. Острозьким. На чолі її громади також стояв війт. Після укладення Берестейської унії 1596 р. Софійський монастир разом зі слободою перейшов під юрисдикцію унійного митрополита. Між ним та замковим урядом упродовж 1612–1619 рр. тривали судові суперечки за право підпорядкування слободи своїй владі. У 1633 р. слобода перейшла під юрисдикцію київської православної митрополії. На прохання митрополита Петра Могили король Владислав IV видав привілей від 8 листопада 1639 р., яким дозволив заснувати містечко на прилеглій до Софійського монастиря землі, збудувати замок, а його мешканцям користуватися магдебурзьким правом і правом пропінації, а також запровадити два щорічні ярмарки та щотижневий торг по понеділках. Задум митрополита залишився нездійсненим, в інакшому випадку жителі містечка складали б економічну конкуренцію подільським міщанам[37]. Окремої символіки згадані містечка не отримали.

Принагідно згадаємо про ще один варіант київського герба з зображенням святого Юрія, опис якого подано в гербовнику Бартоша Папроцького від 1584 р. — "Miasto przedniejsze Kijów używa za herb dawnych książąt ruskich świętego Jerzego na koniu, a on smoka bije"[38]. Інформація Папроцького — єдина у своєму роді, оскільки в жодному іншому джерелі святий Юрій не фігурує в якості міського герба Києва (місто в цей час користувалося печатками з зображенням напнутого луку зі стрілою)[39].

---

[37] *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 74, 77.

[38] *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. — Kraków, 1858. — S. 918.

[39] AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 683, st. 39; НБУВ. ІР. Ф. 2, спр. 20 754, 20 755; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 81, арк. 2 зв.

Очевидним є висновок про те, що Папроцький припустився помилки, описуючи герб із зображенням святого Юрія як міський герб Києва. Тут безсумнівним видається зв'язок даного герба з руською князівською геральдикою[40].

***

Використання першої київської міської печатки від 1500 р., як вже зазначалося вище, тривало впродовж усього річпосполитського періоду (1569–1648 рр.) і навіть у перші роки після початку Визвольної війни (до 1653 р.)[41].

Печатка міста Києва 1500 р.

Попри тривалий час перебування в ужитку даної печатки, паралельно з нею використовували й інші матриці, перші з яких з'являються вже у першій половині XVI ст. Так, від 1585–1624 рр. походить значна кількість відбитків печатки, що мала в своєму полі аналогічне зображення герба у вигляді двох рук, що виходять вліво з-за хмари і тримають напнутий лук зі стрілою, в готичному щиті іспанської геральдичної форми[42]. Зображення супроводжує напис по колу: **SIG • CAPI CIVITA**

---

[40] *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. — Харків, 2008. — 180 с.

[41] НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 241, 254, 258, 261, 263 зв.; AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 337, k. 39, 41, 48; sygn. 683, k. 39.

[42] НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 754, 20 755; ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 210, 214, 218; ЦДІАУК.

TERRAE KIOVIE (тобто — печатка столичного міста Київської землі), палеографічні особливості якого вказують на першу половину XVI ст., як час виготовлення матриці. Ця печатка круглої форми мала незвично малий розмір — 22 мм, з огляду на що закономірно припустити, що вона була малою міською печаткою і складала пару з великою печаткою, паралельне використання яких було звичною практикою у великих містах середньовічної та ранньомодерної України, зокрема у Львові[43].

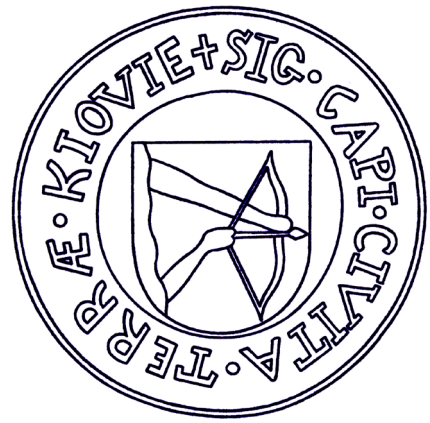

Печатка міста Києва 1585 р.

До недавнього часу не існувало жодних відомостей про велику міську печатку, виготовлення якої припало на першу половину XVI ст. І лише минулого року до наукового обігу впровадили матрицю печатки міста Києва з колекції Музею Шереметьєвих[44], що вірогідно становила пару

Ф. 221, оп. 1, спр. 81, арк. 2 зв.; AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 337, k. 4, 14, 20, 26, 29, 37; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 831–832, табл. 1, мал. 2; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 115; *Гречило А.* Українська міська геральдика. — С. 26, мал. 4; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України. — С. 173; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 489, il. 104; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 143–144.

[43] ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 1, спр. 61, арк. 39, 43, 46, 50, 54, 61 б зв., 64, 66, 70 зв., 78 зв., 92 зв.; спр. 224, арк. 217; оп. 2, спр. 498, арк. 233; ф. 131, оп. 1, спр. 254, арк. 1; спр. 309, арк. 1; спр. 310, арк. 1; спр. 356, арк. 1; спр. 358, арк. 1; спр. 528, арк. 1; спр. 566, арк. 1; спр. 587, арк. 1; спр. 630, арк. 1; спр. 667, арк. 1; спр. 726, арк. 1 та ін.

[44] Музей Шереметьєвих, Сфрагістика, МЦ-1120; Антиквар. — К., 2011. — № 11 (58). — С. 39–40.

з печаткою відомою за відбитками 1585–1624 рр. Вона має подібне зображення герба в готичному щиті та довколовий напис, аналогічний, як за змістом (**• S: CAPI CIVITA • TERRA • KIOVIE**), так і за палеографією вміщеного на малій печатці. Розмір великої печатки майже вдвічі перевищує розмір малої і становить 41 мм (товщина пластини, де розміщувалося зображення герба та напис, становила 5 мм).

Матриця печатки міста Києва I пол. XVI ст.

Надзвичайно оригінальний вигляд має утримуюча частина, яку було спаяно з пластиною. Вона представляє масивну кульку розміром 25х22,5 мм, з круглим отвором посередині, на багатогранному стовпчику товщиною 12,5 мм. На верхній частині кульки розміщено зображення герба Києва — в готичному щиті з-за хмари виходять дві руки, що тримають напнутий лук зі стрілою. Подібне оздоблення ручки є надзвичайно рідкісним в українській сфрагістиці, що в сполученні з високим мистецьким рівнем виконання, ставить дану пам'ятку в один ряд з найкращими зразками граверного мистецтва XVI ст. На жаль, достеменно неможливо встановити місце її виготовлення — це міг бути Київ або, що найімовірніше — столичне Вільно, золотарський цех якого славився далеко за його межами[45].

Аналогічну пару, що складалася з великої та малої магістратських печаток, місто уживало також у першій половині XVII ст. В обох випадках зображення герба в полі печатки дещо відрізнялося від тих геральдичних

[45] *Vitauskienė B.-R.* Złotnictwo wileńskie. Ludzie i dzieła XV–XVIII wiek. — Warszawa, 2006.

сюжетів, що були присутні на печатках кінця XV–XVI ст. Так, на малій печатці (круглій розміром 30 мм), яку уживали впродовж 1 квітня 1620–11 березня 1649 рр., у ренесансовому щиті було вміщено саму лише зброю без зображення рук і хмари. Тривалий час у науковій літературі не було певності у тому, що саме за фігура присутня на даній печатці. Переважала думка про те, що в щиті містилося зображення самостріла[46]. Виявлені нещодавно якісні відбитки печатки дозволяють беззастережно твердити, що поле печатки 1620–1649 рр. було оздоблено гербом у вигляді напнутого луку зі стрілою вістрям вправо[47]. Зображення супроводжував напис: **• S [I] GIL [LUM] • OFFICII CO [N] S [ULARI] S CIVIT [ATIS] • S [ACRAE] • R [EGIAE] • M [AIESTATIS] • KIOVIEN [SIS] 48.**

Натомість, зображення руки, що тримає самостріл, вміщено в півкруглому бароковому щиті на великій міській печатці (круглій, розміром 42 мм), що перебувала в ужитку впродовж 1606–1639 рр. Над щитом розміщено стилізоване зображення заборола з наметом, а в нашоломнику — три страусячих пера. Навколо зображення подано напис: + **AUTHENTICUM STEMMA SIGILLI PRINCIPALIS CIVITATIS SACRAE R • M • KIIOVIENSIS 49**.

---

[46] Палеографический изборник. — Вып. I. — Ил. 30; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ-Львів, 1913. — С. 326, мал. 256; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 258; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 832–833, табл. 1, мал. 4; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 106–107, 115; Історія міст і сіл УРСР. Київ. — К., 1968. — С. 58; История городов и сёл УССР. Киев. — К., 1979. — С. 74; История Киева в трёх томах. — Т. I. — К., 1984. — С. 282; Історія Києва у трьох томах. — Т. I. — К., 1986. — С. 266; Величко С. Літопис. — Том II. — К., 1991. — С. 96; *Гречило А.* Міський герб Києва: становлення і перспектива // Знак. 1993. — Ч. 2. — С. 6–7; *Делімарський Р.* Магдебурзьке право у Києві. — К., 1996. — С. 136; Гречило *А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України. — С. 175; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 490, il. 105; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 143–145.

[47] НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 758; ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 158 зв., 159 зв., 163, 165 зв., 170, 176, 177 зв., 179 зв., 185 зв., 221 зв.; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 31, 36, 50; ф. 221, оп. 1, спр. 157, арк. 1 зв.; AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 337, k. 43.

[48] *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 492.

[49] НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 154, 155 зв., 156 зв., 167, 168, 173 зв., 200 зв., 201 зв., 242 зв., 249; *Антипович К.* — С. 827, 829, 832, табл. 1, мал. 3; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 115; *Юркова О.* Сфрагістична розвідка. — С. 94; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України. — С. 175; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 493, il. 106; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 143–144.

Печатка міста Києва 1620 р.

Печатка міста Києва 1606 р.

Наявність зображення руки на великій печатці 1606 р. зближує дану видозміну київського герба з варіантами геральдичного знаку Києва з печаток від кінця XV–XVI ст. Розташування в щиті самостріла замість лука ніби відкриває собою нову сторінку в історії київського герботворення, що знайде своє продовження вже в післявоєнний період.

***

Після Берестецької битви 1651 р. Київ на короткий час опанували литовські війська на чолі з князем Янушем Радзивілом, які перебували в місті від 5 серпня до 1 вересня 1651 р. На честь здобуття Києва князь замовив у відомого майстра Себастьяна Дадлєра пам'ятну срібну медаль, на якій, зокрема, було зображено напнутий лук зі стрілою вістрям вліво від київського міського герба, поруч з іншими гербами та алегоричними фігурами, що супроводжувалося написом: **KIIOVIOS ARCVS FRACTOS PHARETRASQVE REBELLES RADZIVIL EN TRADIT REX CASIMIRE TIBI** (тобто — "Київські зламані луки та бунтівні сагайдаки Радзивіл передає тобі, королю Казимире")[50].

[50] *Danyłovych J.* Medałe Radziwiłowskie. Gabinety Nieświeźski i Charkowskie // Tygodnik Petersburski. — 1830. — n. 38, 40; *Raczynski E.* Médaillier de Pologne. Gabinet medalów polskich. — Berlin, 1845. — S. 114–119; *Hutten-Czapski E.* Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises. — Vol. I. — Paris, 1871. — P. 253–254; *Смирнов Я.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда

Медаль на честь здобуття Києва 1651 р.

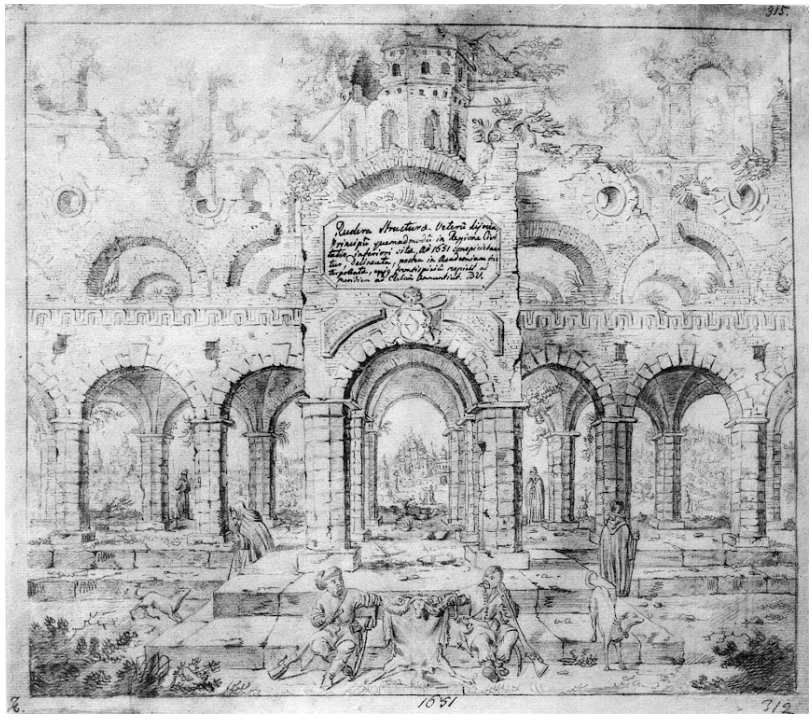

Титульний аркуш Альбому київських малюнків
Абрагама ван Вестерфельда 1651 р.

Подібне зображення герба Києва було присутнє також на титульному аркуші Альбому київських малюнків голландського художника Абрагама ван Вестерфельда, який супроводжував війська князя Януша Радивила під час його походу на Київ 1651 р. Цього разу напнутий лук зі стрілою вістрям вліво було вміщено в півкруглому щиті, який тримає ангел[51].

Під час літньої кампанії 1651 р. у литовського війська опинилася значна кількість козацьких прапорів Чернігівського та Київського полків[52]. В якості трофеїв козацькі прапори потрапили до Варшави, а згодом — до Стокгольму[53]. З 12 прапорів Київського полку, захоплених військами князя Я. Радзивіла, частина належала міським інституціям (магістрату, цехам та ін.), які брали участь в обороні Києва. На це, зокрема, вказує наявність на трьох київських прапорах зображення міського герба — лука зі стрілою[54].

Перший з цих прапорів, оригінал якого зберігся до сьогодні, має на цеглястому полі зображення золотого луку зі стрілою в золотому колі у супроводі зеленого хрестика праворуч та блакитної лиштви вздовж древка[55]. Збереглося також ще декілька копій цього прапора, одну з яких супроводжував підпис — "Chorągwie w Kiiowie pobrane. Ceglasta kitaykowa"[56]. Інший прапор відомий лише за рукописною копією

в Екатеринославе. — Т. II. — М., 1908. — С. 422–423; *Wiecek A.* Sebastian Dadler medalier gdański XVII wieku. — Gdańsk, 1962. — S. 124; *Климовський С.* Медаль Януша Радзивіла. — С. 41; *Ruzas V.* Radvilų medaliai. Katalogas. — Vilnius, 1993. — P. 20, 41, il. 7–8; Lietuva medaliuose. XVI a. — XX a. pradžia. Sud. V. Ruzas. — Vilnius, 1998. — P. 91; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 483; Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). Каталог міжнародної виставки. — К., 2008. — С. 44–45, мал. 24.

[51] *Смирнов Я.* Рисунки Киева 1651 года. — С. 211–212, табл. 2; *Климовський С.* Медаль Януша Радзивіла. — С. 45–47; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 483; Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). — С. 44.

[52] *Ісаєвич Я.* Бойові прапори козацького війська // УІЖ. — К., 1963. — № 1. — С. 85–87.

[53] *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. — Число 4. — Ч. 1. — К., 2000. — С. 270–271.

[54] *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво. — С. 270–275.

[55] *Турек Є., Савчук Ю.* Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття. Політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 241; *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво. — С. 271–273; Україна — козацька держава. — К., 2005. — С. 531.

[56] *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво. — С. 271–273.

Прапор, захоплений
у Києві 1651 р.

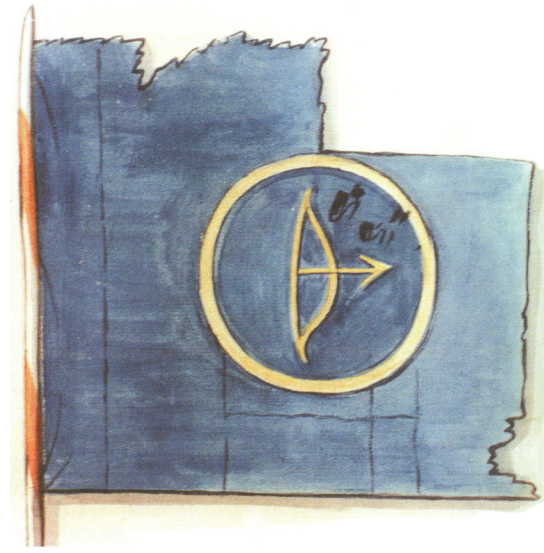

Копія прапору, захопленого
у Києві 1651 р.

з підписом “Zułta kitaykowa. Koło y łuk z strzałą ceglastyi błękitną...” мав на золотому полі зображення луку зі стрілою в цеглястому колі та блакитну лиштву вздовж древка[57].

Ще один прапор відомий за кількома копіями, одну з яких було прокоментовано підписом — “Kitayczana błękitna. Koło łuk y strzała żółta błękitne...”. Він мав на блакитному полі зображення золотого луку зі стрілою в золотому колі, блакитну лиштву вздовж древка та кріпився до червоно-срібного древка[58].

Після укладання Переяславської угоди 1654 р. в ужиток увійшла нова видозміна київської міської печатки, на якій було відображено політичні зміни попередніх років. Уперше відбиток даної печатки зустрічаємо на документі 1656 р. Своїм зовнішнім виглядом вона відчутно нагадує велику міську печатку 1606 р. Зокрема, майже тотожній вигляд мають щити на обох печатках, які виконано в бароковому стилі з вибагливим рослиноподібним картушем. В обох гербах на щиті зображена рука,

[57] Там само. — С. 274.

[58] *Турек Є., Савчук Ю.* Нові відомості про бойові прапори козацького війська. — С. 241; *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво. — С. 274; Україна — козацька держава. — С. 531.

Печатка міста Києва 1656 р.

що тримає самостріл. Позащитові елементи в обох випадках становлять органічну частину картушів[59].

Порівняно з печаткою 1606 р. на новій зроблено кілька змін, що торкнулися передусім довколового напису, мова якого стала руською, а в самому написі з'явився царський титул: + **ПЕЧАТЬ ЦАРЬСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОЕ РОСІИ ГРАДА КИЕВА**. Значно зменшився розмір печатки, який цього разу становив 34 мм. Дана ситуація може пояснюватися тією обставиною, що у цей час Київський магістрат використовував лише одну печатку, яка за своїм зовнішнім виглядом більше нагадувала стару велику міську печатку, а за розміром — меншу з річпосполитського періоду.

1671 року з'являється новий варіант міської печатки, який відрізняється від попереднього більшим розміром (42 мм) та дещо зміненим довколовим написом: **(+): ПЕЧАТ МѢСКАА • МАІСТРАТU • ЕГО • Ц • В • КІЕВСКОГО • АХОА**, а також більш складною формою картуша.

---

[59] НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 759; ф. 301, спр. 517 Л, арк. 268, 270, 272, 274 зв., 275, 278; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 14, 16, 37 зв., 39 зв., 43 зв.; спр. 9, арк. 1 зв.; ф. 221, оп. 1, спр. 12, арк. 4, 5; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 258; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 834, табл. 2, мал. 1; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 115; История Киева в трёх томах. — Т. І. — К., 1984. — С. 282; Історія Києва у трьох томах. — Т. І. — К., 1986. — С. 266; *Юркова О.* Сфрагістична розвідка. — С. 94; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України. — С. 175; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 495, il. 107.

Відмінним є і зображення в прямокутному бароковому щиті — на гербі 1671–1700 рр., де замість руки зображено хвилястий пояс, що з'єднує ручку самостріла з лівим пругом щита[60]. Над щитом вміщено забороло з трьома страусячими пір'ями, які начебто виростають із заборола, зображеного у вигляді кола, подібно до гербів з печаток 1606 та 1656 рр.

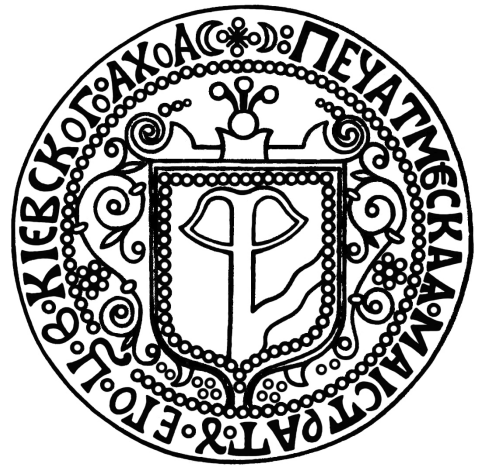

Печатка міста Києва 1671 р.

Від цього ж часу походять відомості про використання ще однієї магістратської печатки, яка мала певну подібність до печатки 1671 р. за розміром (42 і 46 мм відповідно) та зображеним у полі печатки гербом. Лише

[60] НБУВ. ІР. Ф. 2, спр.13 966; спр. 20 760–20 766; ф. 301, спр. 517 Л, арк. 281, 283, 285, 286 зв., 289, 291; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 19 зв., 46, 60 зв., 64 зв., 67 зв., 70 зв.; Палеографический изборник. — Вып. I. — Ил. 66; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — С. 326, мал. 257; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 259, мал. 1; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 834–835, табл. 2, мал. 2; Історія Києва у двох томах. — Т. I. — К., 1960. — С. 186; История Киева в двух томах. — Т. I. — К., 1964. — С. 166; Історія міст і сіл УРСР. — С. 58; История городов и сёл УССР. — С. 74; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 57, табл. 5, мал. 4; Історія Української РСР у восьми томах. — Т. II. — К., 1979. — С. 233; История Украинской ССР в десяти томах. — Т. III. — К., 1983. — С. 255; История Киева в трёх томах. — Т. I. — К., 1984. — С. 283; Історія Києва у трьох томах. — Т. I. — К., 1986. — С. 268; Каталог документів з історії Києва XV — XIX ст. — К., 1982. — Табл. 1, мал. XVII ст.; *Величко С.* Літопис. — Т. II. — К., 1991. — С. 96; *Гречило А.* Міський герб Києва: становлення і перспектива. — С. 6–7; *Делімарський Р.* Магдебурзьке право у Києві. — С. 137; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 497, il. 108.

одна суттєва відмінність на малюнку — наявність руки в гербі 1698 р. замість хвилястого пояса вміщеного в гербі 1671–1700 рр. Відмінним є також напис на печатці 1698 р. — **(+) ПЕЧАТ • МЕСКАѦ • МАІСТРАТ•U • ЕГО Ц • В • КІЕВСКІѦ ѠТЧІН**.

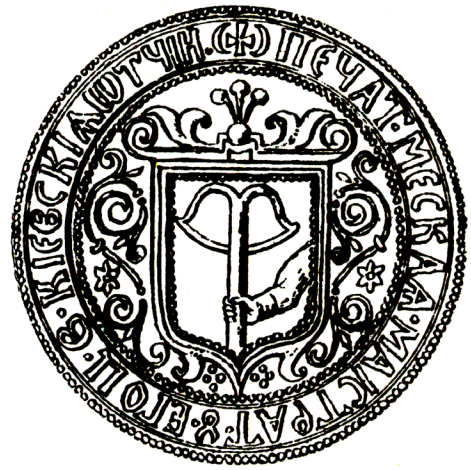

Прорис печатки Києва 1698 р.

Єдиним джерелом відомостей про дану печатку до недавнього часу залишався її прорис, опублікований у сфрагістичному збірнику "Снимки древних русских печатей" 1880 р., з посиланням на свідоцтво, що було видане "изъ Кіевской ратуши 18-го января 1698 года подъячему Малороссійскаго Приказа Ивану Петровичу", і мало зберігатися у "Малороссійскихъ актахъ" Московського головного архіву Міністерства іноземних справ[61]. Відсутність можливості ознайомитися з оригіналом відбитку зумовили сумніви щодо правильності прорису, вміщеного у "Снимках...". Найбільші сумніви викликала наявність слова "ѠТЧІН" у довколовому написі, на що свого часу звернув увагу Данило Щербаківський[62].

Вирішення проблеми вбачали в ототожненні печаток 1671 та 1698 рр. А відмінності в їхній іконографії (наявність зображення руки на печатці 1698 р. та — слова "ѠТЧІН" замість дати "АХОА") покладали на некоректність прорису в "Снимках древних русских печатей", інформація якого щодо печаток міст Гетьманщини і в інших випадках мала суттєві неточності[63].

---

[61] Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. — Вып. I. — М., 1880. — С. 69; *Смирнов Я.* Рисунки Киева 1651. — С. 211–212.

[62] *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 259.

[63] *Прокопович В.* Сфрагістичні анекдоти. Московська наука і українська сфрагістика // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Т. II: Збірник на пошану проф. Дмитра Антоновича. — Прага, 1938. — С. 210–215.

Матриця печатки Києва кінця XVII ст.

До недавнього часу подібний висновок видавався найбільш вірогідним. Але недавнє відкриття матриці згаданої печатки дозволило суттєво переглянути ці положення. У 2008 р. до сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих потрапила матриця[64], яка за зображенням та написом у своєму полі була виразно подібна до печатки, відомої за прорисом з документу 1698 р. Матриця складається з робочої частини у вигляді круглої масивної пластини розміром 46 мм і товщиною 9 мм та спаяної з нею утримуючої частини у вигляді довгої фігурної ручки висотою 80 мм, діаметром верхньої частини 29 мм та діаметром нижньої частини 11,5 мм. Печатку виготовлено з мідного сплаву. Її загальна вага становить 315,6 г.

Невдовзі цю знахідку запровадили до наукового обігу[65] та розпочали широке обговорення джерелознавчого значення даної пам'ятки, зокрема, часу її виготовлення[66]. Було запропоновано два можливі варіанти датування матриці: кінець XVII ст. або кінець XIX ст. В останньому випадку малася на увазі можливість виготовлення матриці за малюнком печатки, опублікованого у "Снимках древних русских печатей" 1880 р. Вказувалося, зокрема, на нехарактерний для кінця XVII ст. вигляд ручки.

---

[64] Музей Шереметьєвих, Сфрагістика, МЦ-803.

[65] *Белоус Н.* Sigillum Capitalis. Киевские городские печати XVII–XVIII вв. // Антиквар. — К., 2010. — № 11 (48). — С.50.

[66] *Hlebionek M.* ***I Międzynarodowe seminarium sfragistyczne, Kijów, 19–20 listopada 2010 r.*** // Сфрагістичний щорічник. — Вип. I. — К., 2011. — С. 432.

Тим не менш, цілий ряд обставин дозволяє зробити висновок щодо виготовлення даної матриці саме наприкінці XVII ст. По-перше, звернімо увагу на те, що попри виразну подібність між зображенням на матриці та прорисом 1698 р. між ними немає повної ідентичності. Малюнок на матриці дещо складніший та має деталі, що могли бути втрачені при виготовленні відбитку 1698 р. та подальшого прорису. Зокрема, на матриці більш виразно зображено розетки, розташовані обабіч картуша. Вони мають заокруглені пелюстки, які окреслено подвійною лінією, в той час як на прорисі відбитку 1698 р. пелюстки мають загострену форму та окреслені однією лінією. По-друге, впадає у вічі певна відмінність у палеографії довколових написів матриці та прорису з відбитку 1698 р. Крім того, що літери на матриці мають більш детальну промальовку, вони ще й характеризуються надзвичайно специфічною палеографічною особливістю, що відсутня на прорисі відбитку 1698 р. Маємо на увазі наявність у деяких літер (U, К, W, Н та ін.) характерних закінчень у вигляді ластівчиних хвостів, тобто подвійних розгалужень.

Дана риса характерна саме для палеографії кириличних написів на сфрагістичних пам'ятках. Її, очевидно, було запозичено з готичного письма у другій половині XIV ст. У подальшому ця характерна риса відбилася на великій кількості руських печаток XV–XVII століть[67]. На матриці подвійні розгалуження на кінцях літер подано дещо невиразно, тож нічого дивного немає у тому, що автор прорису у виданні 1880 р. не помітив цієї деталі, натомість подав закінчення літер рівними чи заокругленими лініями.

З іншого боку, на описану вище характерну палеографічну особливість кириличних написів на сфрагістичних пам'ятках звернули увагу лише нещодавно, тож автор матриці, не міг би про неї знати, якби виготовляв її наприкінці XIX — XX ст. Інша річ — майстер XVII ст., коли традиція різати літери з закінченнями у вигляді ластівчиних хвостів була ще живою.

На сьогодні досить складно відповісти на запитання — для чого знадобилося виготовляти майже ідентичну матрицю печатки з написом "КІЕВСКІѦ ѠТЧІН", якщо в обігу продовжувала перебувати

[67] *Одноroженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII — XVI ст. — Харків, 2009. — С. 209–237, 245, 251, 263, 272, 276, 281, 284, 289–290, 299, 302–303, 305, 308–309, 312 та ін.

печатка, виготовлена 1671 р. (востаннє її бачимо при документі від 29 січня 1700 р.). Можливо, це було пов'язано з тією боротьбою, що велася за Київ в останній третині XVII ст. Адже відповідно до постанов Андрусівського перемир'я (30 січня 1667 р.) Київ з околицями на два роки передавався під владу московського царя, проте в умові був ряд застережень, що давали можливість залишити Київ за Росією назавжди. Потреба у появі нової печатки могла з'явитися після підписання Вічного миру з Польщею 1686 р., коли він остаточно залишався під царською зверхністю. Очевидно ці перипетії й знайшли своє відображення у сфрагістичній сфері та зумовили появу на київській магістратській печатці напису, що декларував отчинний характер царської влади над Києвом. Після проведення вдалих реформ і зміцнення влади царя наприкінці XVII — початку XVIII ст. відпала необхідність переконувати підданих у тому, що землі Малоросії, у т. ч. Київ дійсно є "отчиною" російського царя, тож ця печатка була вилучена з обігу і замінена на іншу.

У 1702 р. Київський магістрат починає використовувати нову печатку (кругла розміром 50 мм) з суттєво зміненою стилізацією герба та змістом довколового напису — **(+) ЕГО: Ц: П: В: ПЕЧАТЬ: МѢСКАѦ: МАІСТРАТУ: КІЕВСКОГО: А: Ѡ: В: 68**. Якщо протягом попереднього століття, від 1606 р. до 1700 р. майже всі герби були виконані в бароковому стилі з характерними вибагливими картушами, то герб 1702–1734 рр. розміщено в геральдичному щиті без картушу. Місце останнього зайняв намет, а замість заборола з'явилося зображення шолома. До особливостей герба 1702–1734 рр. слід віднести ще кілька деталей. Так, зображення самостріла не супроводжує рука (чи хвилястий пояс) у нашоломнику, поруч

---

[68] АМК. Ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 1 зв. — 16 зв., 18 зв. — 22 зв., 23, 25 зв., 31 зв. — 39 зв., 46–51 зв., 54 зв. — 70 зв., 77–81 зв., 88 зв. — 91 зв., 95 зв. — 98 зв., 101 зв., 103 зв., 105 зв. — 108 зв., 111 зв. — 129 зв., 133 зв. — 142 зв., 146 зв. — 163 зв., 166 зв. — 172 зв., 176; спр.7, арк. 1 зв. — 28 зв.; НБУВ ІР. Ф. 301, спр. ДА 517 Л, арк. 297 зв.; ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 1045, арк. 86 зв.; спр. 4826, арк. 19; спр. 4827, арк. 11; ф. 59, оп. 1, спр. 83, арк. 51 зв., 75 зв., 76 зв., 82 зв., 83 зв., 88 зв.; спр. 105, арк. 1; спр. 106, арк. 9 зв., 10 зв., 14 зв., 15 зв., 17, 23 зв. — 32 зв., 36 зв., 44 зв., 45 зв.; спр. 127, арк. 6 зв.; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 835, табл. 2, мал. 3; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 57; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 500, il. 109. Принагідно варто зазначити, що у 1702 р. також фіксується використання печатки Київського міського суду, яка мала овальну форму та розмір 30х25 мм, у її полі були зображені перехрещені ключ та стріла в геральдичному щиті (*Слабченко М.* Материалы по малорусской сфрагистике. — Одесса, 1912. — С. 9).

Печатка Києва 1702 р.

Печатка міста Києва 24.09.1740

із трьома страусячими пір'ями, зображено дві восьмипроменеві зірки. Характерно, що намет у даному гербі виходить з-під шолому, а не спадає з нього, як це бачимо зазвичай на інших гербах.

У подальшому всі наступні видозміни київського міського герба взорувалися на малюнку герба 1702–1734 рр. і майже в усіх деталях подібні щодо нього. Такою є, скажімо, печатка від 24 вересня 1740 р. (кругла розміром 50 мм, з довколовим написом: * **ЕА ІМПЕРАТОРСКОГО: ВЕЛИЧЕСТВА: МАИСТРАТУ КІЕВСКОГО ПЕЧАТЬ 1740 СЕНТ 24**), що використовувалася протягом 1740–1754 рр.[69] Єдиною суттєвою

[69] НБУВ ІР. Ф. 1, спр. 23 257, 23 280, 50 846, 55 764.

Печатка міста Києва 28.06.1762

відміною в зображенні герба порівняно з попередньою печаткою була наявність у нашоломнику шестипроменевих зірок замість восьмипроменевих.

У 1762 р. на замовлення Київського магістрату виготовили дві печатки — велику (дана видозміна з'явилася внаслідок переробки матриці попередньої печатки, на якій було вирізьблено іншу дату: замість 24 вересня 1740–28 червня 1762 р.) і малу, що, ймовірно, слід розглядати як повернення до практики XVI — першої половини XVII ст., коли в ужитку також перебувала пара міських печаток. Сфрагістичні характеристики зазначених печаток доволі суттєво різняться між собою. Велика печатка має круглу форму та розмір 50 мм, у той час як мала магістратська печатка — овальну форму і розмір 30х27 мм. У довколовому написі великої печатки вміщено імператорський титул, тоді як на малій зазначено лише її приналежність до магістрату — * **ПЕЧАТЬ МАГИСТРАТА КИЕВСКОГО: 1762**. Водночас зображення герба на обох печатках є доволі подібним, з тією лише різницею, що на меншій замість шолома вміщено зображення заборола.

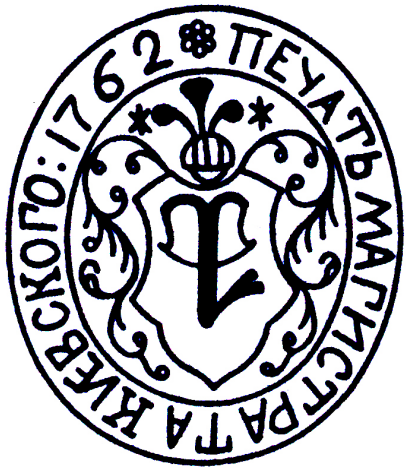

Печатка міста Києва 1762 р.

Мала печатка перебувала в ужитку впродовж 1762–1780 рр.[70], тоді як велику бачимо на документах 1762–1784 рр.[71], а незабаром вона взагалі припинила своє існування. 7 жовтня 1785 р. Катерина II видала указ про створення у Києві Управи благочиння для нагляду за порядком у місті, а також про звільнення магістрату від щорічної сплати до скарбниці 800 крб. "за привілеї". Того ж року, подібно до інших російських міст, на Київ поширилося "Городове положення". На його підставі у місті утворились дві думи (загальна та шестигласна), які успадкували адміністративно-правові, господарчі та фінансові функції магістрату, залишивши за останнім лише судову владу над міщанами і завідування цехами.

Зауважимо, що у топографічних описах Києва та Київського намісництва 1775–1787 рр. вміщено описи київського герба з зображенням самостріла, а це дозволяє зробити припущення щодо використання великої печатки щонайменше до 1787 р.: "Города жъ Подола гдѣ жителствуютъ мѣщане магистратская печать имеетъ изображение лука съ тетивою и называется куша"[72], "Города жъ Подола, гдѣ жительствуютъ мѣщане, магистратская печать имѣетъ изображенїе лука съ тетивою и называется куша"[73], "Касательно жь города Подола, гдѣ жительствуютъ

---

[70] АМК. Ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 1 зв.; оп. 2а, спр. 8, арк. 1 зв.; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 2, спр. 46, арк. 103 зв.; ф. 220, оп. 1, спр. 514, арк. 1; Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369–1899. — К., 1971. — С. 131–132, n. 514; *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки НТШ. — Т. CCXXII: Праці історико-філософської секції. — Львів, 1991. — С. 288–289, табл. 4, мал. 5; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 503, il.111.

[71] АМК. Ф. 1, оп. 2 а, спр. 7, арк. 4; ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 7775, арк. 2; спр. 7918, арк. 2 зв., 3 зв.; спр. 8406, арк.12 зв.; спр. 8877, арк. 37, 171; спр. 8897, арк. 2 зв.; спр. 9763, арк. 11 зв., 13 зв.; ф. 221, оп. 1, спр. 10, арк. 53; спр. 12, арк. 9 зв., 86; спр. 75, арк. 20 зв.; MNK, Rkps 1466, k. 39; Rkps 1485; Сборник материалов для исторической топографии Киева. — К., 1874. — С. 125–126; *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. — С. 259; *Антипович К.* Київська міська печатка. — С. 827, 835, табл. 2, мал. 4; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. — С. 115; Государственные архивы Украинской ССР. Справочник. — К., 1988. — С. 78; Центральный государственный исторический архив Украинской ССР в г. Киеве. — К., 1988. — С. 8; *Делімарський Р.* Магдебурзьке право у Києві. — С. 137–138; *Rimša E.* Pieczęcie miast. — S. 501, il.110.

[72] ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 7775 ("Рапорты поручика Новогородцева о представлении им в канцелярию трех планов Старокиевской, Киево-Печерской крепостей и г. Киева для отправки их в Камер-коллегию и планы. Географическое описание Города Киева. 16.9.1775–18.12.1775"), арк. 2.

[73] НБУВ ІР. Ф. 1, спр. 378 ("Географическое описаніе города Кіева, сочиненное Кіевска-

мѣщане: была печать до сего съ изображеніемъ древней стрѣльбы орудія на подобіе лука съ тетивою, называемая куша, но нынѣ болѣе она не употребляется. А кѣмъ и когда сей гербъ городу пожалованъ, вида нѣтъ”[74], “Касательно же города Подола, гдѣ жительствуютъ мѣщане, — была печать до сего съ изображеніемъ древней стрельбы орудія наподобіе лука съ тетивою, называемая куша; но нынѣ оная более не употребляется. А кемъ и когда сей гербъ городу пожалованъ — неизвѣстно”[75], “Касательно же города Подола, гдѣ жительствуютъ мѣщане, — была печать до сего съ изображеніемъ древней стрелбы орудія, на подобіе лука съ тѣтивою, называемая куша. Но нынѣ оная болѣе не употребляется. А кѣмъ и когда сей гербъ городу пожалованъ, неизвѣстно”[76].

Варто також відзначити, що на печатці “Кіевскаго градскаго общества” від 1787 р. було зображено самостріл в якості міського герба[77]. Дану обставину можна розглядати, як ще одне підтвердження того, що саме цей символ вважався міським гербом, у той час як затверджений 1782 року імперським наказом герб із зображенням архангела Михаїла[78] був не міським, а земельним (намісницьким) гербом, зображення якого в дійсності використовували переважно на печатках губернських та повітових установ[79].

Від 1772 р. маємо відбиток ще однієї видозміни київської міської печатки, яка подібно до печатки 1762–1780 рр. вважалася малою міською

го гарнизона порутчикомъ Василіемъ Ивановичемъ Новгородцовымъ, съ прибавленіемъ описанія Кіево-Печерской лавры и всѣхъ къ оной принадлежащихъ мѣстъ, разныхъ вѣдомостей о кіевскихъ монастыряхъ и церквахъ и географическаго описанія всего Кіевскаго намѣстничества вообще и со всѣми онаго уѣздами. 1775–1786”), арк. 3.

[74] НБУВ ІР. Ф. 1, спр. 378, арк. 98.

[75] “Историческое и топографическое описаніе Кіевской губерніи съ частнымъ описаніемъ городовъ и уѣздовъ оныя и съ приложениемъ картъ какъ губернскои, такъ городамъ и уѣздамъ, сочиненное по высочайшему повелѣнію 1787 года генваря 20 дня” // Описи Київського намісництва. — С. 182.

[76] ЦДІАУК. Ф. 193, оп. 2, спр. 303 (“Сокращенное особенное географическое описаніе Кіевской губерніи съ частными краткими жъ описаніями уѣздовъ, ея составляющихъ, съ приложеніемъ при оныхъ губернской и уѣздныхъ картъ. 1787 года генваря дня”), арк. 8.

[77] НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 20 768.

[78] *Винклер П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. — СПб., 1900. — С. 68.

[79] *Румянцева В.* Эмблемы земель. — С. 98–100.

Печатка міста Києва 1772 р.

Печатка міста Києва 1787 р.

печаткою. Вона також має овальну форму і порівняно невеликий розмір (24 × 21 мм). Особливістю цієї печатки є те, що на відміну від усіх попередніх, де були виключно довколові написи, на ній вміщено напис безпосередньо в полі печатки — у вигляді перших літер слів напису, який можна відтворити наступним чином: **П [ечать] М [агистрата] М [ѣста Киева]**. Розміщений у полі печатки герб 1772 р. подібний до чотирьох попередніх видозмін, але має деякі особливості: в нашоломнику відсутнє зображення зірочок, намет виходить не з шолома, а з-поза щита, самострiл зображено більш тонкими лініями тощо[80].

***

Таким чином, нововіднайдені сфрагістичні та геральдичні джерела дозволяють припустити наявність у Києві певних елементів міського самоврядування, а саме міської громади на чолі з війтом ще до 1480 р., тобто щонайменше за два десятиліття до одержання великокнязівського привілею на самоврядування на засадах магдебурзького права.

В основі давньої символіки Києва переважала військова тематика, про що свідчать зображення у гербовнику Конрада Грюненберга та на міських печатках кінця XV–XVI ст. Місцеві міщани в якості воїнів найбільше уславилися вправністю у використанні луків та самострілів, що були доволі ефективною зброєю під час оборони міста. Враховуючи

[80] АМК. Ф. 1, оп. 1, спр. 33, арк. 1.

специфіку пограничного життя Києва, видається цілком закономірним, що саме ця зброя потрапила на київський герб та печатку.

За допомогою впроваджених до наукового обігу печаток з колекції Музею Шереметьєвих, а також за відбитками міської печатки на виписах з київських ратушних книг простежується еволюція міської печатки Києва, її видозміни. Залежно від обставин зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру змінювався довколовий напис. Незмінним залишався лише давній символ — герб міста, що становить справжню реліквію київського міського самоврядування.